

загальні, так і конкретні групи якостей та особистісних характеристик. Вони можуть бути систематизовані за кількома ознаками: видами ціннісного освоєння навколишньої дійсності (моральні, інтелектуальні, фізичні, естетичні, трудові, професійні та ін.); соціально-рольовими видами діяльності людини (особистісні або загальнокультурні, громадянські, професійно-трудова та ін.); видами відносин (ставлення до себе, до інших людей, до справи). Остання типологія відображає психологічний механізм виховання, визначає, що підлягає зміні, дозволяє розглядати сформовані відносини на різних рівнях. Наприклад, ставлення до інших людей при визначеній самооцінці є основою для виховання як моральності, так і громадянськості й відповідальності. При цьому ставлення до справи (професії) повинно стати головним стрижнем виховання майбутнього фахівця;

- розгляд засобів і умов виховання у вищій школі показує складність організації та управління системою виховання. На кожному з рівнів управління до певного суб'єкта виховання виявляється власний аспект і бачення проблем та протиріч виховної діяльності. Об'єднання їх єдиною методологічною основою, погодження, організація наступності, взаємодоповнення повинно бути предметом уваги й організаційної діяльності керівництва вузу. Найбільш загальною тенденцією розвитку засобів виховної діяльності варто вважати перехід від організації виховних заходів до організації виховного простору вузу, його системного впливу на особистість майбутнього фахівця;

- організація виховної роботи у вузі вимагає враховувати обмеженість можливостей цілеспрямованого виховання, вплив на особистість молодої людини безлічі об'єктивних і суб'єктивних факторів. До перших можна віднести вплив загальної соціально-економічної обстановки в країні, рівень розвитку суспільної свідомості, ціннісних орієнтирів, що розповсюджуються засобами масової інформації, та ін. До суб'єктивних чинників відносяться сформовані до моменту вступу до ВНЗ мотиви вибору професії і вузу, індивідуально-типологічні особливості студентів, рівень їх інтелектуального розвитку тощо. Складові цих чинників є змінними, однак для цього потрібен значний час, який нерідко перевищує термін навчання у вузі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ануфрієв М. І. Вищий заклад освіти МВС України: наук.-практ. посібник / М. І. Ануфрієв, О. М. Бандурка, О. Н. Ярмиш. – Х.: Ун-т внутр. справ, 1999. – 369 с.
2. Белова Л. О. Виховна система ВНЗ: питання теорії та практики / Л. О. Белова. – Х.: НУА, 2004. – 264 с.
3. Мануйлов Ю. С. Средовый подход в воспитании / Ю. С. Мануйлов. – Педагогика. – 2000. – № 7. – С. 36–41.
4. Ортинський В. Л. Педагогіка вищої школи: навч. посібник / В. Л. Ортинський – К.: ЦУЛ, 2009. – 470 с.
5. Сафронова Е. М. Воспитательная деятельность в контексте личностного подхода в образовании / Е. М. Сафронова // Педагогика. – 2003. – № 3. – С. 38–44.
6. Селиванова Н. Л. Современные представления о воспитательном пространстве / Н. Л. Селиванова // Педагогика. – 2000. – № 6. – С. 35–39.
7. Степанов Е. Н. Методология моделирования воспитательной системы образовательного учреждения / Е. Н. Степанов // Педагогика. – 2001. – № 4. – С. 14–19.
8. Харламов И. Ф. Формирование личностных качеств в процессе воспитания / И. Ф. Харламов // Педагогика. – 2003, № 3. – С. 52–59.

УДК 372.4

О. Т. ППСАРЧУК

ОСВІТНЬО-РОЗВИВАЛЬНЕ СЕРЕДОВИЩЕ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ ЯК ФАКТОР СТАНОВЛЕННЯ ДУХОВНОСТІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

Досліджені чинники, умови та особливості організації освітньо-розвивального середовища початкової школи як фактора становлення духовності молодших школярів. Конкретизовані поняття та визначені основні компоненти освітньо-розвивального середовища початкової школи у контексті становлення духовності учнів, а також умови забезпечення його результативності.

Ключові слова: духовність, середовище, освітньо-розвивальне середовище, початкова школа, молодші школярі.

О. Т. ППСАРЧУК

ОБРАЗОВАТЕЛЬНО-РАЗВИВАЮЩАЯ СРЕДА НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ КАК ФАКТОР СТАНОВЛЕНИЯ ДУХОВНОСТИ МЛАДШИХ УЧЕНИКОВ

Исследованы факторы, условия и особенности организации образовательной-развивающей среды начальной школы как фактора становления духовности младших школьников, конкретизированы понятие и выделены основные компоненты образовательной-развивающей среды начальной школы в контексте становления духовности учеников, а также условия обеспечения его результативности.

Ключевые слова: духовность, среда, образовательная-развивающая среда, начальная школа, младшие школьники.

O. T. PYSARCIUK

EDUCATIONAL AND DEVELOPMENTAL ENVIRONMENT OF THE PRIMARY SCHOOL AS THE FACTOR OF SPIRITUAL FORMATION OF JUNIOR PUPILS

This article explores the factors, conditions and peculiar features of organizing of educational and developmental environment of primary school as the factor of formation of spirituality of junior pupils; the concepts are concretized and main components of educational and developmental environment of the primary school are defined in the context of spiritual formation of pupils and also the conditions of its effectiveness are outlined.

Keywords: spirituality, environment, educational and developmental environment, primary school, junior pupils.

Духовність є основою, на якій має будуватися сучасне суспільство. Разом з тим сучасний стан духовного розвитку молодого покоління не може не викликати занепокоєння. «Сучасна система освіти орієнтована передусім на набуття школярами загальноосвітніх знань, умінь і навичок; формування ж духовної культури, набуття підростаючим поколінням загальнолюдських духовних цінностей відходить на другий план», – стверджує М. Боришевський [4, с. 3].

До проблеми духовності з часів Сократа і Платона зверталися в своїх дослідженнях багато філософів (В. Бачинін, М. Бердяєв, В. Діденко, В. Рябов, І. Сілуянова, Й. Сковорода, В. Соловійов, І. Степаненко, О. Угледов, В. Федотова, П. Флоренський та ін.) і психологів (В. Асеев, І. Бех, Л. Виготський, В. Вілюнас, В. Крутецький, О. Петровський, П. Якобсон та ін.). Педагогічні аспекти духовно-морального виховання школярів висвітлені в дослідженнях Ю. Азарова, Д. Водзінського, А. Кияновського, С. Тищенко. Особливістю досліджень, присвячених педагогічному формуванню різних аспектів духовності, є те, що вони орієнтовані переважно на учнів середнього і старшого шкільного віку, а роль і можливості виховання молодших підлітків у контексті формування основ їхньої духовності залишаються нерозкритими.

Перспективною для розвитку духовності молодших школярів у школах нашої країни є концепція освітньо-розвивального середовища, яке формується шляхом створення сприятливих умов для суб'єктів педагогічного процесу, забезпечує єдність дій учителів, дітей та батьків на основі духовної спільності, взаєморозуміння, взаємодії та співробітництва. Атмосфера сприятливого середовища початкової школи має ґрунтуватися на довірі і любові, співпереживанні, позитивній тональності, що визначають перспективну лінію успіху як освітньої установи, так і всіх суб'єктів педагогічного процесу.

Створюючи для особистості молодшого школяра сприятливе середовище як підґрунтя формування духовності, суспільство збагачується і зміцнюється, відкриває широку перспективу для її різнобічного розвитку. Зміна соціальної ситуації, суспільної свідомості, ціннісних орієнтацій зумовлює пошук нових підходів, пов'язаних не тільки з удосконаленням змісту,

методів і технологій розвитку духовності, а й зі створенням освітньо-розвивального середовища початкової школи.

Дослідження освітньо-розвивального середовища визначається вітчизняними і зарубіжними вченими як одна з найважливіших педагогічних проблем. З її вирішенням пов'язується можливість його педагогізації, зміни з метою посилення виховного впливу на особистість, оскільки навчання розглядається як перший крок до перетворення середовища сучасної школи.

Незважаючи на те, що проблема створення творчого освітньо-виховного середовища в закладах освіти є відносно новою для української педагогічної науки, її розробка ведеться не на порожньому місці. На теперішній час у монографіях, дисертаціях та інших наукових працях висвітлено теоретичні концепції, класифікації, дефініції «середовище» (К. Ясперс, В. Ясвін, С. Сергеев та ін.). Набув поширення термін «освітнє середовище» (С. Бондаревська, А. Лукіна, В. Веснін, І. Левицька, Л. Кепачевська, І. Улановська), класифіковано види освітніх середовищ. Категорію «освітньо-виховне середовище» вивчали Л. Буєва, Ю. Мануйлов, Л. Новикова, Н. Селиванова, В. Петрівський, І. Якиманська, В. Ясвін та інші науковці. Такі поняття, як «спосіб життя закладу освіти», «дух школи», «корпоративний дух школи», «організаційний клімат школи» досліджував О. Гуменюк, «освітній простір», «виховна система» – В. Докучаєва, Л. Новикова, С. Савченко, В. Селиванова та ін., «творче освітнє середовище» – В. Ясвін. І. Фурман, Б. Ельконін, А. Валицька називають розвивальне освітнє середовище шкільним середовищем, яке відтворює в змісті освітніх програм модель культури в процесах її історичного розвитку.

Аналіз педагогічної та психологічної літератури, педагогічної практики свідчить про інтерес до проблеми становлення духовності, пов'язані з гуманізацією середовища (І. Песталоцці, Я. Корчак, В. Сухомлинський та ін.), інтеграцією впливу соціального середовища на розвиток особистості (Л. Буєва, С. Моложавий, С. Шацький), організацією цілісного виховного процесу в розвивальному середовищі (Р. Фахрутдінова), створенням комфортного середовища навчального закладу (О. Воробйова, Т. Лошакова).

Вплив освітнього середовища на актуалізацію духовно-творчого потенціалу особистості досліджували Ш. Амонашвілі, А. Анохін, Ю. Бродський, А. Трошева, Н. Романченко вплив культурного середовища; А. Воронін, С. Дерябо, В. Левін – освітнього; В. Афанасьєв, Г. Тараскіна – навколишнього середовища; Н. Йорданський, Г. Ковальов, Я. Новікова – дитячого середовища.

Вивчення наукової літератури засвідчує, що середовище є одним із чинників формування духовності особистості. У теорії розглядаються, а на практиці реалізуються окремі, часто розрізнені компоненти розвитку духовності людини та управління ним. Обґрунтування ж сутності освітньо-розвивального середовища початкової школи як чинника розвитку духовності молодших школярів, його моделювання й організації не було предметом спеціального вивчення. У наявних дослідженнях відсутній взаємозв'язок між роллю середовища, розробкою адекватної моделі формування освітньо-розвивального середовища школи першого ступеня та становленням духовності учнів.

Метою статті є обґрунтування вимог до створення освітньо-розвивального середовища початкової школи як чинника становлення духовності молодших школярів.

Духовність особистості на всіх етапах розвитку людського суспільства перебуває в епіцентрі уваги вчених та їхніх наукових домагань. Так, у поглядах античних філософів (Аристотель, Геракліт, Платон, Сократ) набула поширення думка, що найбільш доступною для людини сферою є її внутрішній світ, її власна поведінка, тому основне пізнання має сирямовуватися на самого себе, на діяльність душі.

Середньовічна патристична філософія Августина Блаженного і Фоми Аквінського вивчала духовність на перетині двох меж – людської і божественної, тоді як у епоху Відродження мислителі (Леонардо да Вінчі, Т. Мор, А. Данте, Р. Декарт, М. Монтень, Т. Кампанелла) розглядали духовність як синтез світу об'єктивного і світу, що створюється людиною. Німецькі філософи І. Кант і Г. Гегель значно розширили уявлення про духовність, дослідили вплив реальності на свідомість людини і формування її внутрішнього (духовного) світу [5, с. 22].

В українській філософії, педагогіці й психології певною мірою відображені суперечності як природи, так і структури та функціонування механізмів духовності в розвитку особистості і суспільства. Праці О. Гілярова, І. Огієнка, С. Русової, Г. Сковороди, В. Сухомлинського, К. Ушинського з проблем виховання духовності у дітей є основою сучасної педагогічної науки виховання духовності особистості разом з досягненнями педагогічної і психологічної науки нашого часу.

У вітчизняній філософській традиції (Г. Сковорода, П. Юркевич) проблема духовності розглядається в межах «філософії серця», в контексті проблемного поля національної самосвідомості, виявлення суттєвих особливостей ментальності українського народу, осмислення трагічної долі й перспектив української державності [9, с. 12]. Сповідуючи принцип активності особистості, сім'ї, суспільства в осягненні світу та певну залежність людини від сил, непідвладних їй, вони розглядали духовність як найвищу мету і цінність у розвитку індивіда. При цьому в розвитку духовності особистості мають враховуватись вроджені нахили і задатки, що є її духовним потенціалом, який збагачується залежно від соціального середовища і умов виховання. Духовність особистості – явище динамічне і формується та змінюється иротягом життя людини.

Для сучасних наукових досліджень (В. Бачинін, Г. Горак, Н. Караульна, С. Кримський, М. Лук, В. Малахов, В. Пазенок, І. Сілуянова, І. Степаненко, С. Тищенко, А. Угледов, В. Федотова, В. Шинкарук, Ж. Юзвак та ін.) характерною є багатоаспектність тлумачення поняття «духовність», що полягає у визначенні його особливостей, дослідженні взаємозв'язків з буттям людини, обґрунтуванні підстав для виникнення й формування духовності, дослідженні як психологічного феномена, визначення його гуманістичної сутності.

Аналіз представлених підходів до визначення духовності (М. Боришевський, О. Киричук, П. Симонов, Г. Шевченко) дає змогу розглядати останню як «иріоцес особистий, зумовлений нейродинамічною організацією людини, сирямований на добро, моральність, альтруїзм» [3, с. 51]. Духовність – це «внутрішнє життя суб'єкта, його почуття, думки, погляди, стосунки, що сирямовані на усвідомлення та засвоєння Істини, Добра і Краси» [7, с. 52].

М. Боришевський характеризує духовність як ознаку довершеності особистості. Вчений вважає, що «духовність – багатовимірна система, складовими якої є утворення у структурі свідомості та самосвідомості особистості, у яких віддзеркалюються її найактуальніші морально домінантні потреби, інтереси, погляди, ставлення до навколишньої дійсності, до інших людей, до себе самих» [4, с. 3].

Цінним є тлумачення духовності яке подають В. Киричук та О. Киричук, вони визначають її як категорію, без якої людське життя існувати не може. Враховуючи те, що найвищими духовними цінностями є життя й людина, духовність необхідно розглядати як цінність і як невід'ємну характеристику людини. Ми погоджуємося з думкою О. Колісника, що «духовність – внутрішня енергетична сила особистості, стрижень життя, ієрархія загальнолюдських, національних цінностей, творчість за законами краси і краса вчинку. Духовність ґрунтується на триєдності Істини, Добра та Краси» [8, с. 12].

К. Журба духовність пов'язує з національним вихованням школярів. Він стверджує, що формування духовного розвитку особистості – це розвиток її свідомості, світогляду, ирилучення до економічного, політичного й культурного життя народу; це уклад життя сім'ї, роду, народу, нації. Ми погоджуємося з ученим, що «головне – прищепити дитині доброту і чесність, здатність здійснювати благородні вчинки, вміння мислити й відстоювати свої переконання. А віра чи невірство – цей вибір має бути самоусвідомленим» [6, с. 4].

Отже, на підставі викладених вище узагальнень духовність можна охарактеризувати як специфічну форму самореалізації особистості, що пов'язана з її світоглядом, свідомістю, співчуттям; як детермінанту активності школяра, котра відрізняється цілісністю рецептивного та продуктивного структурних компонентів і виявляється в практичній духовній діяльності.

Сучасні науковці, обґрунтовуючи особливості формування розвивального освітнього середовища початкової школи, підходять до обґрунтування його впливу на розвиток духовності дитини. Зокрема О. Сухомлинська, І. Зязюн, О. Савченко, вважають, що за сучасних умов підвалинами освітньої системи, і методології педагогіки є гуманістичні цінності. Аналогічну думку висловлює В. Петровський, стверджуючи, що організація навчально-виховного ироцесу

на підґрунті певних цінностей – це головний напрямок у формуванні особистості дитини та її духовного світу [11, с. 58]. Н. Сироветник, розкриваючи аксіологічну сутність особистісної моделі навчання, відзначає, що гуманістичні цінності є провідними засадами для такого типу навчання [12]. На думку В. Слободчикова, розвивальне навчання становить основу культурно-суспільного контексту, вписує освітнє середовище в механізми духовного розвитку дитини, визначаючи її цільове і функціональне призначення [13, с. 47].

Найчастіше використовують такі парні характеристики для оцінки й аналізу духовного потенціалу освітньо-розвивального середовища сучасної початкової школи: демократичність – авторитарність відносин [2], активність – пасивність учнів, творчий – репродуктивний характер передання знань [1], вузькість – багатство культурного змісту тощо. [14, с. 47]. Вся багатоманітність ірєдметів людської діяльності, суспільних відносин може бути духовними явищами – об'єктами ціннісного ставлення, тобто оцінюватися молодшими школярами категоріями добра та зла, істини та хибності, краси та потворності, ириємного та неириємного, сираведливого та несираведливого та ін. Розуміння сутності духовності дає змогу виокремити в її структурі такі компоненти: рецептивний (можливість сприймання духовних цінностей, емоційне ставлення до них, задоволення від побаченого, почутого) та продуктивний (виявляється у творчості, духовній діяльності, створенні духовних цінностей) [9, с. 19].

Таким чином, під духовним потенціалом освітньо-розвивального середовища початкової школи ми розуміємо педагогічний феномен зустрічі та взаємодії молодшого школяра з оточуючими його духовними цінностями, в результаті чого відбувається їх осмислення, пізнання та прийняття. У зміст цього педагогічного феномену вкладаємо смисл спеціально організованого педагогічного середовища як структурованої системи педагогічних факторів та умов їх освоєння особистістю у ирєцесі її становлення. Таке розуміння духовного потенціалу освітнього середовища зміщує акценти у визначенні цілей шкільного навчання та засобів вирішення ирєблем, які виникають у зв'язку зі змінами парадигми освіти.

Актуальність створення спеціального освітньо-розвивального середовища початкової школи, із значним духовним потенціалом, визначається специфікою молодшого шкільного віку. Так, саме в цьому віковому періоді відбувається оволодіння учнями морально-духовними цінностями, а також їх прийняття як керівництва до дії. Щодо цього освітньо-розвивальне середовище є сукупністю соціально-психологічної, педагогічної, інформаційної, технічної та інших підсистем, які формують духовність школярів. Можна визначити освітнє середовище початкової школи як сукупність духовно-матеріальних умов її функціонування, що забезпечують розвиток і реалізацію духовного потенціалу дитини. Освітнє середовище є функціональним і просторовим об'єднанням матеріальних умов та суб'єктів освіти (вчителів та учнів), між якими встановлюються тісні різнопланові взаємозв'язки, і може розглядатись як модель соціокультурного простору, в якому відбувається становлення духовності особистості.

Формування розвивального освітнього середовища школи першого ступеня означає орієнтацію змісту, форм, методів, засобів, характеру взаємодії учасників навчально-виховного процесу на особистість учня, що сприяє розвитку його духовного потенціалу, формуванню здатності особистості до самостійної, активної діяльності. Організація освітньо-розвивального середовища для становлення духовності його учасників загалом містить: створення атмосфери доброзичливості; орієнтацію на вищі духовні цінності; надання можливості учням вільного вибору еталонів та моделей поведінки [10, с. 6].

Проблема формування освітньо-розвивального середовища в сучасній початковій школі переконує, що необхідно системно застосовувати інноваційні педагогічні підходи до організації освітнього ирєцесу. Особистісний підхід визнає носієм освітнього ирєцесу не учня як індивіда, а його особистість та її духовно-моральні якості. Утвердження особистості молодшого школяра найвищою цінністю буття, навколо якої ґрунується решта освітніх пріоритетів, характеризує особистісно-духовний підхід в навчально-виховному процесі. Культивування гуманістичних цінностей, орієнтирів, які втілюють національні й загальнолюдські цінності духовного життя суспільства та становлять одну з його сутнісних основ, декларує ціннісний підхід до педагогічних технологій.

Створення комплексу освітніх умов у початковій школі містить: усвідомлення цілей діяльності; культивування духовно-моральних цінностей, які сукупно сирнятимуть засвоєнню

учнем особистісно й соціально значущих способів діяльності. Все це комплексно характеризує середовищний підхід в арсеналі сучасної педагогіки [14, с. 48].

Формування освітнього середовища сучасної початкової школи здійснюється за три етапи: етап становлення, етап функціонування й етап удосконалювання [15]. Перший характеризується розробкою відповідної концепції і програми розвитку духовності молодших школярів, другий – створенням необхідних умов для плідного функціонування позначеного середовища, залученням до роботи найбільш підготовлених і творчих кадрів, батьків, які розуміють і підтримують концепцію розвитку цього середовища. Етану удосконалення освітнього середовища початкової школи відповідає постійний пошук ефективних засобів його розвитку, проведення інноваційної дослідницької роботи, поширення прийнятих духовних цінностей відповідно до потреб учасників педагогічного процесу.

При цьому освітнє середовище повинно генерувати зусилля щодо розширення сфери свого впливу за межі певної школи, зміцнюючи постійно свої зв'язки, виконуючи системотвірну функцію розвитку духовності молодших школярів.

Таким чином, на основі основних властивостей освітньо-розвивального середовища початкової школи доцільно теоретично визначити систему критеріїв оцінки ефективності його функціонування щодо становлення духовності молодших школярів: 1) можливості освітнього середовища забезпечити духовний розвиток учнів; 2) результативність морально-духовної діяльності дітей; 3) створення умов для духовної самореалізації особистості; 4) здатність середовища задовольнити комплекс духовних потреб дитини і сформувати в неї систему духовних цінностей. На нашу думку, інтегрованим критерієм якості освітньо-розвивального середовища є його спроможність забезпечити всім суб'єктам освітнього процесу систему можливостей для ефективного духовного та особистісного саморозвитку.

Під час моделювання духовних компонентів освітньо-розвивального середовища початкової школи вважаємо за необхідне враховувати наступні психологічні аспекти:

- факторами формування освітнього середовища є компоненти життєвого простору особистості як специфічного фізичного оточення, соціокультурних обставин, що визначають загальний уклад і ритм життєдіяльності;
- освітнє середовище повинно бути відкритою системою й забезпечувати діалогічність усіх контактів дитини;
- обов'язковим є створення простору повного вираження індивідуальних і вікових можливостей школярів;
- введення ритуальних процедур як умови оиредметнення освітнього середовища;
- причетність особистості школяра до освітнього середовища сприяє прийняттю загальнолюдських духовних цінностей як своїх особистісних переконань.

Отже, створення освітньо-розвивального середовища у школі першого ступеня – це багатоплановий процес, який є результатом думок, зусиль та дій різних суб'єктних сторін і потребує глибокого педагогічного дослідження.

Організація освітнього розвивального середовища сучасної початкової школи визначається як забезпечення сукупності умов, пов'язаних з матеріально-технічним і програмно-методичним забезпеченням навчально-виховного процесу, створенням умов творчої комфортної взаємодії школярів між собою, з учителями, батьками, використанням різних методів і засобів активізації діяльності, що забезпечує духовний розвиток особистості.

Створення збагаченого духовними цінностями освітньо-розвивального середовища початкової школи містить усвідомлення педагогом цілей діяльності та культивування духовно-моральних цінностей, які сприятимуть духовному розвитку його особистості.

Перспективи подальших досліджень полягають у розробці технології та методики реалізації духовного потенціалу освітньо-розвивального середовища початкової школи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Беляев Г. Ю. Педагогическая характеристика образовательной среды в различных типах образовательных учреждений / Г. Ю. Беляев. – М.: ИЦКПС, 2000. – 288 с.
2. Береснева З. И. Организация образовательного пространства и развивающей среды в ДОУ / З. И. Береснева // Управление ДОУ. – 2006. – № 6. – С. 60–70.

3. Бех І. Д. Особистісно зорієнтоване виховання: Наук.-метод. пос. – К.: ІЗМН, 1998. – 240 с.
4. Боришевський М. Й. Духовність як ознака довершеності особи / М. Й. Боришевський// Педагогічна газета. – Січень – 2006. – № 1.
5. Васильченко Л. Л. Проблеми духовності людини / Л. Л. Васильченко// Педагогіка і психологія формування творчої особистості: проблеми і пошуки: Зб. наук. праць – К.-Запоріжжя, 2004. – Вип. 32. – С. 21–23.
6. Журба К. Що таке духовність? / К. Журба // Шкільний світ. – 2002. – № 9. – С. 3–4.
7. Караульна Н. Духовність: сфера сутності чи існування людини? / Н. Караульна// Вісник НАН України. – 2002. – № 11. – С. 46–53.
8. Киричук О. В., Киричук В. О. Народження та зростання духовної особистості: теорія, діагностика, тренінг /О. В. Киричук, В. О. Киричук. – К.: Либідь, 2008. – 90 с.
9. Колісник О. П. Саморозвиток духовності особистості / О. П. Колісник // Практична психологія та соціальна робота. – 2006. – № 2. – С. 12–19.
10. Крутій К. Л. Освітній проріст дошкільного навчального закладу: монографія: У 2-х ч. – Ч. 1 / К. Л.Крутій. – К.: Освіта, 2009 — 302 с.
11. Кулюткин Ю., Тарасов С. Образовательная среда и развитие личности / Ю. Кулюткин, С. Тарасов // Новые знания. – 2001. – № 1. – С. 6–7.
12. Михайлова И. В. Пути формирования духовных свойств личности / И. В. Михайлов // Педагогика. – 2009. – № 4. – С. 7–13.
13. Петровский В. А. Построение развивающей среды в дошкольном учреждении / В. А. Петровский, Л. М. Кларина, Л. А. Смывина, Л. П. Стрелкова // Дошкольное образование в России / Под ред. Р. Б. Стеркиной. – М.: АСТ, 1996. – С. 57–90.
14. Психолого-педагогічні умови організації розвивального середовища в закладах освіти: Матер. Всеукр. наук.-практ. конф. 6-7 травня 2010 р. – Херсон, 2010. – 368 с.
15. Сироветник Н. О. Організація виховного середовища в початкових класах: навч.-метод. посібник / Н. О. Сироветник. – К.: Володарка, 2009. – 100 с.
16. Сироветник Н. О. Організація виховного середовища в початкових класах: навч.-метод. посібник / Н. О.Сироветник. – К.: Володарка, 2009. – 100 с.
17. Слободчиков В. И. Образовательная среда: реализация целей образования в пространстве культуры / В. И. Слободчиков // Новые ценности образования: культурные модели школ. – Вып. 7: Инноватор Bennett Colledge. – М.: Смысл, 1997. – С. 34–52.
18. Ткачук М. Виховний потенціал середовища як фактор національного становлення особистості М. Ткачук // Роль едукативного середовища у підготовці вчителя сільської школи: Матеріали міжнародної науково-ірактичної конференції. – Умань: РРЦ «Софія», 2007. – С.46–48.
19. Ясвин В. А. Образовательная среда: от моделирования к проектированию / В. А. Ясвин. – М.: Смысл, 2001. – 366 с.